

Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok.
In Memoriam Vári András (1953–2011)
Lords and Servants in History's Unity: Studies on Social History.
Szerkesztette / Edited by: Gyulai Éva. ME BTK TTI, Miskolc, 2014. pp. 195–201.

Pest feketére fest? – Cselédek Budapesten 1920–1960

CZINGEL Szilvia–TÓTH Eszter Zsófia

Budapest painst black? Maidservants in Budapest, 1920–1960

We dedicate this article to the memory of our colleague, András Vári, whose book and charming personality inspired our research. This paper sets out to describe the modernisation of the body culture and sexual development of maidservants in Budapest and Oral history interviews and newspaper served as our main sources. We analysed the modernisation of hygienic customs, and the meaning of work. Maidservants worked under the same circumstances from the 1920s till 1950. From the 1950s these women tended to work in light industry as unskilled or semi-skilled workers. Their process of mobilisation ended with a marriage in the city.

*

„Misszionáriusok a csónakban” – ez volt a kötet címe, amelyet az 1990-es évek közepén egyetemistaként vehettünk kézbe.¹ A kötetet Vári András szerkesztette. Akkor hozta el a korabeli nyugati irodalmat, amikor sokaknak még álom volt a külföldi ösztöndíj, és az internet előtti világban nehezen lehetett hozzájutni a kortárs szakirodalomhoz. Nagyon kevés olyan kötet volt akkoriban, amely annyira felcsigázta az érdeklődésünket, mint ez a könyv, hiszen olyan kérdésekről szólt, amelyek akkoriban leginkább érdekeltek minket: hogyan kombinálható néprajz és antropológia, néprajz és történelem, hogyan lehet egyfajta sajátos antropológiai terepmunkaként megszólítani az embereket, akik átélték a szocialista időszakot. Szóra bírhatóak-e lakótelepi lakásukban, vagy éppen csepeli kertés házukban, hogy arról beszéljenek, hogyan vándoroltak be Budapestre, miként kapaszkodtak meg a városban és kezdtek el gyárakban dolgozni! Erre vonatkozó kutatásaink, interjúink során találtunk olyanokat, akiket sajátos légkör vett körül, olyan, amelyet manapság már nehéz találni. Arra a tárgyaltakra gondolunk, amikor az egykori élmunkás lakásában a polc fő helyén Gyurkó László Kádár Jánosról szóló kötetét láttuk, előtte egy ló sakkfigurával. Amikor a kompozícióról kérdeztük tulajdonosát, annyit mondott csak: „odatettem neki, ne unatkozzon az öreg”. Az asszonyok pedig meséltek arról, hogy számukra az új világ 1945 után is azt jelentette, hogy cselédként kezdtek el dolgozni bevándorló fiatal lányként a városban, bár „háztartási alkalmazottként” már nem nagyságázták munkaadójukat, ugyanúgy normaadó volt számukra, mint a nagyságos asszony a második világháború előtt a fővárosban cselédként szolgálatot vállalt édesanyjuknak vagy nagymamájuknak.

¹ VÁRI (vál.) 1988

Vári András kedves, érdeklődő személye, kitartása, munkabírása példakép volt számunkra a cselédekre vonatkozó interjúzás alatt is. Legtöbb élményszerű beszélgetésünk azonban a könyvtárhoz kötődött: még nem sokkal halála előtt is cinkosan mosolyogtunk össze a „Nagy Szabó Ervinben”, látva, hogy a másik is hasonló lelkesedéssel kutakodik aktuális kutatási problémája nyomában. Bennünk így fog mindig megmaradni alakja: ahogyan kedvesen mosolyog a könyvtárban, kezében jegyzetekkel.

*

Írásunkban egy eddig kevésbé kutatott aspektusból, korabeli filmek, reklámok, a témával kapcsolatban készített oral history-interjúk és írásos visszaemlékezések alapján mutatjuk be a két világháború között, valamint az 1950-60-as években Budapesten szolgáló házicselédék megítélését a higiénia-tisztálkodás-szépség-erkölcs tekintetében.² Megvilágítjuk azt az ellentmondást, ami a „piszkos, buta cseléd versus tiszta, okos nagysága” mítoszát jellemezte, illetve azt, hogy a második világháborút követő ideológia-váltással hogyan változott meg a háztartási alkalmazottak szerepe. A cselédek körülvevő sztereotípiákból melyek maradtak, illetve változtak meg? Milyen volt megítélésük a falujukba való visszatérés után, illetve, aki maradt, hogyan tudott igazodni a nagyváros kínálta lehetőségekhez és kihívásokhoz?

A 20. század első felében a domináns polgári csalásideál megjelenése automatikusan hozta magával a nemi szerepek megváltozását, amely a nőt tette a ház „lelkévé”. Ez a jelenség a családon belüli munkamegosztás átértékelődését is eredményezte: előtérbe került a privát („intim”) szféra jelentősége. Az emancipált polgári réteghez tartozó nő fő feladata már nem a háztartás ellátása, hanem a szó szoros értelemben vett vezetése-irányítása volt, ezért egy középpolgári családmóddal nem nélkülözhetette a háztartási alkalmazottként foglalkoztatott cseléd jelenlétét. Gyáni szerint ez jellegzetesen polgári jelenség, középosztályi státusismérv, amely kiválóan alkalmas arra, hogy a polgári középréteget szociológiai és néprajzi szempontból leírjuk, és valamelyest behatároljuk.³ A piszkos munkákat sohasem a polgárosszony végezte, hanem a cseléd. Ha megnézzük a két világháború között, illetve arról az időszokról készült magyar filmeket, jellegzetes figuráik a bolondos, buta, időnként suta, „padlót sikáló”, erotikusan parkettát vicszelő, előnytelen viseletben megjelenő parasztleányok, akik ugyanakkor – ambivalens módon – a vágy megtestesítői a polgári család férfitagjai számára.⁴

² Ugyanerről részletesebben ld. CZINGEL 2009.

³ GYÁNI 1983: 14.

⁴ Példának említhetjük Fábri Zoltán 1958-ban készült *Édes Annáját*, Ráthonyi Ákos rendezte *Katyi* c. 1942-ben készült filmjét, Nadas Péter novellájából készült *Biblia* c film, amelyet Várkonyi Gábor rendezett 1990-ben. A *Meseautó*, *A Hippolit a lakáj*, *A hölgy egy kisé bogaras*, a Karády-filmek is mind szerepeltetik a cseléd figuráját, különböző zsánerképek formájában. A cselédképekről: GYÁNI 1997.

A „szomatikus” társadalom megjelenése és hatása a cselédekre

A már említett specifikus munkafelfogás, amely nem nélkülözhetette a kiszolgáló személyzetet, szorosan összefüggött a két világháború között érvényre jutott szemlélettel, jelesen a testnek újfajta értékelésével, és ezzel párhuzamosan a higiéniaról alkotott kép átértékelődésével. A vidékről a fővárosba érkező fiatal lányoknak is vállalniuk kellett ennek – a higiénés szokások betartását is magában foglaló – polgári értékideálnak a mindennapi valóra váltását. Tisztán látszik ugyanakkor, hogy a faluról eljövő fiatal lányok erősen őrizték a magukkal hozott, a tisztaságnak kisebb jelentőséget tulajdonító kulturális beidegződéseket, és ez többször feszültségeket eredményezett az új közegben, hiszen falun másként értelmezték a higiéniai szokásokat, mint a városban. De a fiatal lányokat mégiscsak arra fogadták fel, hogy tisztaságot teremtsenek, a polgári értékrendnek megfelelő normák szerint.

A cselédekkel szemben elvárás volt az is, hogy személyes higiénájukra nagyobb hangsúlyt fektessenek, és ha ezeknek az elvárásoknak nem feleltek meg, megszégyenítették őket. A cselédek Budapestre kerülésük előtt teljesen más tisztálkodási normák között éltek, addig nem láttak fürdőszobát, így kezdetben használni sem tudták. Nem ismerték a Pesten használt tisztítószereket, meg kellett tanulniuk a család megkövetelte gyakoribb takarítást, valamint a vallási előírások megkövetelte tisztaság szabályait is el kellett sajátítaniuk, különösen a vallásos zsidó családoknál szolgáló leányoknak. Az „új” tisztaságra nevelés nem volt mindig konfliktusmentes, egy korabeli visszaemlékezés szerint. *„Emlékszem, volt olyan cselédlány, aki nem akart a fürdőszobában fürdeni, nem is tudta, [...] hogyan kell. Csak a konyhában, lavórban. Anyám hiába mondta neki. A cselédek nálunk általában nagyon kikupálódtak, náluk nem volt divat mosakodni.”*⁵

A cselédek higiénés szokásai a falun tanult és rögzült normákat képviselték, amelyeknek egyik fontos eleme volt a külvilágnak mutatott „reprezentációs” tisztálkodási rendszer, amely külső elvárásokhoz igazodott. Ez a sajátos tisztálkodási rendszer egyrészt a hozott, másrészt a tanult tudást ötvözte; a cseléd – „természetesen” – a városi élet magasabb szintjén is legtöbbször megmaradt a „piszkos” megtestesítőjeként munkaadói szemében. Gyakran jellemezték cselédet tartó interjúalanyok hasonlóképp egykori cselédeiket: *„a szakácsné, a szobalányok, a mindenezek elég büdösek, csámpások voltak, zsírfoltos volt a ruhájuk, nem igazán fürödtek azok.”*⁶ A polgárság higiénéjével kapcsolatos igényességét a cselédekre is kiterjesztette, a polgárasszonyok sajátos feladatként fogták fel a cselédek tisztaságra nevelését, több-kevesebb sikerrel, sokszor maguk a polgárasszonyok fürdették meg őket a kádban, ahogyan egy munkaadó lánya mesélte: *„Voltak aztán olyanok is, akik egész szépen megtanultak fürödni és szépen kikupálódtak. Kellott is nekik, mert anyám nem tűrte volna el. A cselédek vagy korán reggel, vagy késő este mosakodtak, csak akkor, amikor már mindenki megfürdött.”*⁷ A fürdőszoba használata és a fürdőkádban való fürdés traumatikusan hatott a tudatlan lányokra, erre így emlékezik az egykor a pesti belvárosban szolgált cselédlány: *„Fürdés előtt a*

⁵ Saját gyűjtés. Nagy Tamásné visszaemlékezése.

⁶ Saját gyűjtés. Endrei Istvánné visszaemlékezése

⁷ Saját gyűjtés. Endrei Istvánné visszaemlékezése.

*fürdővízzel keresztet kell vetni, hogy a vízbe ne füljünk bele. Én azt hittem, hogy a kádban a víz is olyan mély. Nem nagyon szerettem a kádat, mindig féltem. Jobb volt a lavórban mosdani.*⁸ A polgárasszonyok nem csak a higiéniére voltak kényesek, hanem próbálták ruhanemű és kozmetikum – pl. nylon harisnya, kombiné, nyaklánc, parfüm, púder, rúzs – ajándékozásával, ill. hajfrizura megváltoztatásával „modernizálni” a lányokat, több-kevesebb sikerrel.

A cselédként dolgozó lányok gyakran kaptak pesti tartózkodásuk alatt ajándékba tisztálkodási szereket. A legjellemzőbb ezek közül a szappan volt, a „szagos szappant”, ha haza vitték, sohasem mosakodásra használták, hanem a ruha közé tették. A Pestről hazaküldött csomagokban is volt szappan, amelyet a „nagysága” csomagolt be ajándékképpen.

A Pesten maradt lányok életmódjukban erősen ragaszkodnak a hagyományaikhoz, ennek egyik jellemző megnyilvánulása volt pl. a lakásbelső sajátos kialakítása, amely a parasztszoba, vagy konyha rendezőelveit követte, vagy például az otthonról hozott testi és lakáshigiéniá. Talán csak a viselet elhagyása avatta őket „városi polgároknak”, azaz legtöbbször csak külsőségekben utánozták a fővárosi asszonyokat.

„Édes Anna” – avagy az első szexuális tapasztalat

A cselédekkel foglalkozó kutatók, valamint a saját kutatásaink is gyakran számoltak be a cselédek szexuális kiszolgáltatottságáról. Köztudott tény, hogy a család fiatal férfi tagjai, gyakran az anya tudtával, éppen a cseléddel kialakított szexuális viszony kapcsán szerezték meg első nemi tapasztalataikat, ez igen gyakorinak számított a két világháború között, bár egyik gátja lehetett a cseléd nem megfelelő tisztasága. Granasztói Pál így ír erről: *„Olyan azonban, aki nekem is tetszett, csupán egy akadt köztük – talán cigánylány –, fekete, mint a szeder, égőszemű, tűzpiros, duzzadt szájú, de én csak néztem, nézegettem, amint fehér kötényben és szobalányruhában felszolgált, vagy reggel lomposan, de talán még kívánatosabban takarított. Képzetelemben gyakran vele voltam, de a valóságban tőle is mindig visszariadtam. Ennek a visszariadásnak sok oka lehetett – homályos félelem attól, hogy mosdatlan, közelebbről talán rossz szagú is, a cselédszobától, amiről tudtam, hogy bűdös, mert csak kis világítóaknára nyílt, nedves és sötét volt, meg hogy mit mondjak neki, miről beszéljek vele.”*⁹ Ez az ábrázolás is több, cselédekkel kapcsolatos sztereotípiát tartalmaz: a cseléd egzotikus, de félelmetes is, mivel nem felel meg a visszaemlékező által fontosnak tartott higiéniés elvárásoknak. A szexuális kapcsolat mégis gyakran létrejött, és a hiányzó, vagy nem hatékony védekezés következtében sok esetben teherbeesést eredményezett. Ekkor a cselédet távozásra bírták, visszaküldték szülőfalujába, ahol nem mindig fogadták vissza eredeti közegébe.

A cselédként dolgozó falusi lányok budapesti tartózkodásuk alatt egy sor korábban nem ismert higiéniés szabályt sajátítottak el, de ezeket, amikor hazatértek, nem mindig tudták az otthoni környezettel elfogadtatni. Ennek két jellemző oka lehetett, egyrészt hiányoztak a tárgyi feltételek (mint pl. fürdőszoba, vízvezeték), másrészt a

⁸ Saját gyűjtés. Szabó Mártonné Földesről érkezett cselédkedni Budapestre. Itt ment férjhez, és többet nem tért vissza falujába.

⁹ GRANASZTÓI 1965: 162.

hagyományokhoz erősen ragaszkodó falusi közösség nehezen fogadta vissza a városban szolgált lányokat. A falusi közeg kiközösíthette őket, ha már nem viseletben mentek haza, levágatták a hajukat, többet mosakodtak. Ez utóbbi gyakran adott okot a megbélyegzésre, mert azt tartották: a sűrű mosakodás oka a Budapesten szerzett nemi betegség. A gyakran tisztálkodó lányokat romlottnak, prostituáltként tartották, ezt igazolja a következő „dal” is, amelyet az egykor cselédet tartó adatközlőnk énekelt:

„Szomszédasszony de rossz lett a leánya,
Azt mondják, hogy moziba jár,
Azt mondják, hogy telefonál,
Azt mondják, hogy fürdik is már, a ronda már.”

A Pestet megjárt cselédekre mondták: „Megjárta már Budapestet is”, azaz már nem erkölcsös. Ugyanezt jelentette: „Fölment Pestre, levágatta a haját” vagy „Pest – feketére fest”.

'50-es évek

Bár a második világháború utáni időszakot a nők munkába állásának időszakának tartja a közvélekedés, ez főként nem a képzetlen női munkaerőre vonatkozott, sokkal inkább a középosztálybeliekre.¹⁰ A képzetlenek ugyanis addig is kemény fizikai munkát végeztek, csak a munkavégzés tere változott meg azzal, hogy a nagyipar az 1950-es évek elején felszívta a képzetlen női munkaerőt is. Bár hivatalosan a cseléd mint munkaerő eltűnt, de „háztartási alkalmazottat” tartottak nemcsak a vezető pártelithez tartozók, hanem az alacsonyabb szinten dolgozó káderek, illetve a polgári életmódhoz ragaszkodó családok is.¹¹ Valuch Tibor szerint a magas jövedelműek és a szellemi foglalkozásúak körében volt az átlagosnál gyakoribb a háztartási alkalmazott foglalkoztatása.¹²

Erre az időszakra vonatkozóan tanulságosak egy 1945-ben, az „első szabad május elsején” Budapestre bevándorló, Dévaványán született, de Mezőtúron felnőtt lány cselédként szerzett tapasztalatai. Gyermekkorát úgy ábrázolta az interjúban, hogy „*elég szegények*” voltak, édesapja kubikusként dolgozott és 11 testvére volt.¹³ A negyedik volt a gyermekek sorában, elbeszélése szerint édesanyja jóformán egyedül nevelte gyermekeit, mert édesapja, munkája miatt, mindig távol volt tőlük, azaz a munkavégzés célú migráció hagyományosnak számított a családban. Édesanyja is „*eljárt házakhoz mosni vagy takarítani, ilyen dolgokat csinált*”,¹⁴ vagyis szintén háztartási munkát végzett tehetősebb családoknál. Amikor a lány feljött Budapest-

¹⁰ Ugyanerről részletesebben ld.: TÓTH 2010

¹¹ A városba bevándorló képzetlen nők életút-perspektívái több szempontból is megközelíthetők. Egyrészt a női munkalehetőségeket, a munka jellegét vizsgálva (prostitúció, reprodukciós munka, bér munka), másrészt elemezhető a nők helyzete a munkaerőpiacon, harmadrészt elemezhető a ténylegesen háztartási alkalmazottként végzett munka jellege, az időbeosztás. Negyedrészt a cselédek életmódja, társadalmi háttere. E témák bő külföldi irodalmából példát hozva: DUDDEN 1983; KATZMAN 1978.

¹² VALUCH 2009

¹³ Interjú S. V.-néval. 1999. okt. 25. 1.

¹⁴ Interjú S. V.-néval. 1999. okt. 25. 1.

re, egy neonbetűket gyártó maszeknál helyezkedett el, de nem sokáig dolgozott ott, mivel a céget államosították, és munka nélkül maradt. Ezért inkább egy orvos családnál helyezkedett el Óbudán „háztartási alkalmazottnak”, az interjú során egyébként nem is használta a cseléd kifejezést, pedig ez a fogalom a második világháború előtt természetesnek számított, a szocialista időszak hivatalos diskurzusának hatására azonban eltűnt a köznyelvből, a szó bizonyos pejoratív jelentést kapott a szocializmus korszakában, emiatt vélhette úgy az interjúalany, hogy munkakörét nem a cseléd szóval írja le. Munkavállalása csak addig tartott, amíg egy sváb bálon megismerkedett a Goldbergerben kőművesként dolgozó férjével, aki az esküvő után beprotezsálta őt a gyárba, itt 1957-ig dolgozott. Fia születése után házmesteri állást vállalt, de kevés volt a fizetése, ezért a Budapesti Harisnyagyárban helyezkedett el, ott dolgozott nyugdíjazásáig, az Állami Díjas Felszabadulás brigád vezetője lett. A jóformán 4 évig tartó interjúsorozatban keveset és nem szívesen beszélt cselédként végzett munkájáról, hangsúlyozva, hogy őt „segíteni” hívta az özvegy orvos és a „Cica” becenévre hallgató lánya. A segítségért cserébe szállást, ellátást kapott, meg pénzt, ez utóbbiból nem sokat. A személyes szálát is hangsúlyozta, „Cicával” ugyanis olyanok lettek, mint a barátnők.¹⁵ Az esküvő után közvetlenül az orvosokénál lakhattak férjével, ezt pozitívként említette meg, akárcsak azt, hogy nagyon munkaadói gazdagok voltak.

Egyik munkatársa, aki vele együtt dolgozott a Budapesti Harisnyagyár Felszabadulás brigádjában, szintén 1931-ben született, és a második világháború után vándorolt be Budapestre, hasonló, cselédként szerzett munkatapasztalatokról számolt be. Igaz, őt még munkaközvetítő közvetítette ki, de már az új kommunista elit tagjánál dolgozott: egy rendőrnő családjánál. Visszaemlékezésében ő is hangsúlyozta a személyes kötődést: azért dolgozott szívesen a családnál, mert jóképű volt a rendőrnő férje: „nagy barna szemű” férfi. Nehézséget okozott neki, hogy vigyáznia kellett a házaspár gyermekeire, akik nem fogadtak szót neki. Az asszony által adott kosztpénzt azonban ügyesen beosztotta, spórolt a családnak, ahol tudott, a nagybani piacon vásárolta az élelmiszer-alapanyagokat, öt literes üvegekbe főzte be a lecsót.¹⁶ 1953-ban hagyta ott a családot, mivel keveset keresett, és szintén nagyipari munkahelyen helyezkedett el. A második világháború után cselédmunkát vállalt interjúalanyok nem beszéltek tisztálkodási szokásaik különbözőségéről, emiatt megbélyegzésükről, ami azonban nem jelenti azt, hogy a jelenség már nem létezett. Mivel a visszaemlékezés során vonakodva és keveset meséltek cselédmunkájukról, úgy tűnik, olyan munkavállalási epizód volt az életükben, amely rövid ideig tartott, és a kevés kereset, illetve a családban elfoglalt helyük miatt nem túl pozitív korszak volt sorsukban, még akkor sem, ha – amint azt első visszaemlékező hangsúlyozta – szinte barátnőként kötődtek a munkaadó lányához.

¹⁵ Interjú S. V.-nével. 2001. szept. 14.

¹⁶ Interjú K. Gy.-nével

A háztartási alkalmazottként Budapestre került, majd gyári munkássá lett asszonyok példája jelzi, hogy a második világháború utáni munkaerőpiacon a képzetlen női munkaerőnek a nagyiparba való átáramlása hosszabb ideig tartott, mint feltételezhető, hiszen a második visszaemlékező egészen 1953-ig dolgozott cselédként. Ezek az asszonyok már nem tértek vissza falujukba, sikeresnek tarthatták társadalmi integrációjukat, mivel férjhez mentek a fővárosban, és végül a nagyiparban dolgoztak jórészt egy életen át. A cselédmunka csupán egy nem hangsúlyos epizódja maradt életútjuknak.

Hivatkozott irodalom

VÁRI 1988

VÁRI András (vál.): VÁRI András–UNGVÁRI Tamás–BERÉNYI Gábor (vál., szerk., ford.): *Misszionáriusok a csónakban: antropológiai módszerek a társadalomtörténetben*. Akadémiai, Budapest

CZINGEL 2009

CZINGEL Szilvia: Higiénia és tisztálkodás a századelőn, Budapesten. In: *Tiszta sorok. Tanulmányok a tisztaságról és a tisztálkodásról*. L'Harmattan–Angyalföldi Helytörténeti Gyűjtemény–MTA Néprajzi Kutatóintézete, Budapest. 95–108

DUDDEN 1983

DUDDEN, Faye E.: *Serving Women. Household Service in Nineteenth-Century America*. Wesleyan University Press, Middletown (Connecticut)

GRANASZTÓI 1965

GRANASZTÓI Pál: *Iffúkor a Belvárosban*. Magvető, Budapest

GYÁNI 1983

GYÁNI Gábor: *Család, háztartás és a városi cselédség*. Magvető, Budapest

GYÁNI 1997

GYÁNI Gábor: *A cselédkép változatai a századforduló diskurzusában*. In: NAGY Beáta–S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás: női szerepek a társadalomban és az alkotó művészetben*. Csokonai, Debrecen. 227–233.

KATZMAN 1978

KATZMAN, David M.: *Seven Days a Week: Women and Domestic Service in Industrializing America*. University of Illinois Press, Oxford

TÓTH 2010

TÓTH Eszter Zsófia: *Manci és Franciska – a cselédlányokból munkásasszony vagy rendőr lesz? A városi cselédek imázsai a szocialista időszakban*. In: *Megtalálható-e a múlt? Tanulmányok Gyáni Gábor 60. születésnapjára*. Szerk.: BÓDY Zsombor–HORVÁTH Sándor–VALUCH Tibor. Argumentum–BTM–56-os Intézet, Budapest. 235–244.

VALUCH 2009

VALUCH Tibor: *Család, háztartás, a női tevékenységszerkezet és a szerepfelfogás változásai 1945 után*. RUBICONline 20/4. (www.rubicon.hu/magyar/oldalak/csalad_haztartas_a_noi_tevékenységszerkezet_es_a_szerepfelfogás_valtozasai_1945_utan/)